

ИЗДРЪЖКАТА НА БЪЛГАРСКОТО ПРАВОСЛАВНО ДУХОВЕНСТВО В КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

Петко Ст. ПЕТКОВ

Abstract: *The report examines the legislation basis and the practical realization of material support of the Bulgarian Orthodox clergy. Shown is the initial state of the problem during the years of operation of the Bulgarian Exarchate as a specific Bulgarian proto-state in the Ottoman Empire (1870–1878). It analyzed in detail the question of the maintenance of the clergy after 1879, when is accepted the Tarnovo Constitution, according to which the Orthodox religion was “dominant” in the Principality of Bulgaria. Tracked the difficulties in developing and adopting the relevant texts in the new Exarchate statute partial application and refusal of the government to fulfill some of its obligations – providing supplemental salary of urban and rural priests that happens only during the reign of Stefan Stambolov (1890–1891).*

The review of the maintenance of the Bulgarian Orthodox clergy over a relatively long period confirms the findings and conclusions on the question of the attitude of the Bulgarian state to supposedly “dominant” Orthodox religion and Bulgarian Orthodox Church. As for the senior clergy in the Principality / Kingdom of Bulgaria, the problems of material sustainability are not as sharp, but generally it is insufficient for normal performance of the bishop's duties. But the unsatisfactory and incomplete resolve the issue of maintenance of the white clergy, and lack of opportunities for higher theological education leads to weak or insufficient motivation to make full and proper performance of his professional duties. Priests are the bridges by which church people (clergy and laity) communicate with each other. They largely not have any theological training nor the material means for a normal existence. So this kind of church activity remained at the level of household ritual common religiosity.

Key words: *Bulgarian Orthodox Church, Bulgarian Principality/Kingdom, Orthodox clergy, material maintenance, church legislation*

JEL: N33, N34

1. До създаването на новата българска държава през 1879 г. Екзархията (автономната Българска православна църква) се управлява според Устав, из-

готвен и приет от Църковно-народният събор през 1871 г. В неговата трета част „За приходите и разноските“ е указан начинът за материалната издръжка на екзархийското духовенство. Според чл. 107 приходите на архиереите и екзарха са от „случайни правдини“ и „денежни дажби“. Първите са таксите с точно определен размер в чл. 108 за извършваните от висшето духовенство служби: литургия, водосвет, годез, венчавка, погребение. Стойността на вулите (позволителните за венчавка), на документите за разтрогване на брак и таксите за заверка на различни документи се разпределят по равно между архиерея и съответния смесен съвет. Премахнати са събиранията от гръцките владици облагания като воития, филотимон, ембатик и др. Архиерейските „денежни дажби“, т.е. парични възнаграждения са категоризирани (чл. 112): за архиереи на първостепенни епархии годишно 72 000 гроша; на второстепенни епархии – 54 000 гр.; за третата степен епархии – 45 000 гр.; годишно допълнително възнаграждение на екзарха – 72 000 гр.; на всеки от четиримата синодални архиереи допълнително годишно възнаграждение – 18 000 гр. [**Ustav. 1871**: 33–34]. Съществено е уточнението в чл. 113, че от тези „денежни дажби“ екзархът и епархийските архиереи „са длъжни да посрещат личните и домашни свои разноски“, както и да поддържат архиерейските наместници, протосингели, дякони и др. служители, а също и разноските по обхождането на епархията си. Приходите за архиерейските възнаграждения и за добавъчните за екзарха и синодалните членове се събират „от християнските жители на всеки град и село без никакво изключение“ (чл. 114, с. 35), т.е. чрез т.нар. владичина – ежегодно облагане на населението средно с по 6 гр. на венчило (дължимите суми се определят за всяка църковно-административна единица и се разхвърлят върху населението от местните български светски и църковни управници след изготвяне на точни списъци на венчилата в епархии, градове и села, от които венчила се събира църковният данък). В чл. 121 се предвижда възможност за увеличаване на събирания църковен данък с цел „поддържане на училищата“, като по предложение на митрополита и смесения епархийски съвет и с одобрение на Св. Синод и Екзархийския (Смесен) съвет необходимото увеличение също се разхвърля върху християнските жители на града или селото, на което принадлежи училището. Текущият контрол се осъществява от смесените

съвети, които пък се отчитат на епархийските събори. Върховният контрол според устава от 1871 г. е в ръцете на общият Народен Екзархийски съвет, свикван на четири години, пред който екзархът, Св. Синод и екзархийския (Смесен) съвет ще представят за разглеждане и одобрение общите екзархийски сметки за изтеклия период (чл. 134, с. 42).

Независимо от прецизните текстове в устава, на практика материалната издръжка на висшето духовенство не е задоволителна. Поради отлагането на потвърждаването на устава от османското правителство, някои местни власти отказват да събират владичината като „незаконно даждие“ [Markova, Z. 1989: 149], други събират данъка, но задържат сумите за нуждите на епархията. Така или иначе през 70-те години на XIX в. епархийските власти не могат да съберат напълно предвидените суми от църковния данък и това създава големи трудности по издръжката на клира, на администрацията, училищата и другите общонародни учреждения. [Kiril patriarch bulgarski. 1956: 640–642]. Както се вижда, висшето духовенство и църковно-административните служители имат фиксирани суми за своята материална издръжка в устава, които, макар и да не са осигурявани напълно, са дължими и изплащани частично. Докато материалната издръжка на низшия клир, особено на енорийските свещеници, е един от най-големите проблеми за Екзархията. В устава от 1871 г. няма ясни текстове по нейната регламентация, а практиката показва, че и до Освобождението, а и в първите години след това продължава да се следва традицията възнаграждението на свещениците да се осигурява от енорияшите им предимно в натура (жито, кожи), рядко и спорадично се заплащат скромни суми за отделни църковни треби. [Zankov, St. 1939: 313].

2. С Журнално постановление от 23.08.1878 г. Съветът на императорския руски комисар Ал. Дондуков отменя владичината, която дотогава се събира от архиереите, и постановява занапред те да получават заплати от бюджета. На духовниците, които не са събрали владичина за 1877 и 1878 г., правителството ще изплаща заплати от началото на 1878 г., а на тези, които са събрали владичина за двете военни години – от началото на 1879 г. Архиереите, събрали владичината и средствата от вули, се задължават да отчислят предвидените части от тях според Екзархийския устав от 1871 г. за

училищата и за Екзархията¹. Още преди издаването на Журналното постановление обаче някои от княжеските архиепери с основание се оплакват на екзарха от тежкото материално положение, в което са изпаднали. На 3 юли 1878 г. митрополит Григорий пише на Йосиф I в Пловдив, че финансовото състояние е много тежко. Като епархийски архиерей на Доростоло-Червенската епархия и управляващ Търновската, той докладва, че „за 1876 г. владичината била събрана в кайме, а разносните които са последвали трайно надминуваат целите заплати“. И тъй като „владичината за 1877 и 1878 г. останала несъбрана, ние се задължаваме да посрещнем тези разноски със заеми“, което още повече затруднява и без друго тежкото му финансово състояние².

Неслучайно на 19.09.1878 г. екзарх Йосиф се обръща със специална писмена благодарност към управляващия Отдела за духовните дела проф. М. Дринов, задето е „изходатайствал от императорския руски комисар да отпусне аванс от 6000 рубли в злато срещу заплатите на нуждаещите се митрополити, които не са събирали владичина за последните две години“³. Скоро след това, в края на септември 1878 г. екзархът моли Дринов да ходатайства пред Дондуков за отпускане на месечна помощ от бюджета за митрополитите Натанаил Охридски и Кирил Скопски, тъй като Екзархията вече не се издържа от събиране на владичина, а от бюджета, и няма средства за техните заплати. Императорският комисар отпуска на Натанаил Охридски по 100 р. месечно, а на Кирил – по 75 р., считано от 1.10.1878 г. „до устройването в епархиите им“⁴.

На 13.04.1879 г. временното руско правителство дава на митрополитите и управляващите на епархии още един аванс от по 4000 фр. Срещу това обаче проф. Дринов изисква от екзарха да събере от митрополитите и да му представи точни сметки за събраните от тях пари от владичина и вули. Запазените документи показват, че в някои епархии местните смесени съвети бързо събират исканата информация и представят баланс за приходите и разходите през последните години [**Kyushelieva, Yu (ed). 2006: 181–182**]. На

¹ Централен държавен архив (ЦДА), Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 76.

² Държавен архив – Русе (ДА – Русе), Ф. 43к, оп. 1, а.е. 84, л. 120–121.

³ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 8–15.

⁴ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 18–20.

други места това не се случва, като най-честото оправдание е липсата на редовно водена финансова отчетност след въстанието от 1876 г. и по време на руско-турската война 1877–1878 г.⁵ Оказва се обаче, че до края на ВРОУ точни сметки за всички епархии така и не са подготвени и изпратени. Нещо повече – специална комисия в състав Н. Михайловски, иконом поп Тодор, П. Чернев и П. Генчев, назначена от първия министър на външните работи и изповеданията М. Балабанов със задача да прегледа архиерейските сметки за 1877–78–79 г., установява в рапорта си, че някои митрополити (Доситей Самоковски, Иларион Кюстендилски) и управляващи епархии (архимандрит Константин, Врачанската) не са представили и не могат да представят исканите от тях пълни сметки, най-често обяснявайки това с обективна невъзможност да се съберат данните⁶.

Запазената преписка по този финансово-отчетен въпрос показва, че архиереите наистина са сериозно затруднени в събирането на точна информация за приходите от владичина и вули. В някои епархии епархийските съвети не действат по времето на войната 1877–1878 г., други попадат в различни административни и политически структури след мирните договори (Кюстендилска, Софийска)⁷. Много български архиереи не са събрали средствата, полагащи им се като законна заплата за 1876–77–78 г. Някои архиереи, известни с честността и принципността си, дори си позволяват чрез екзарха да критикуват решението на руското окупационно управление, доколкото в него освен ангажимент за издръжка на архиереите от бюджета на страната, се съдържа и забрана те да съберат владичината и другите си вземания за 1877 и предни години. По този начин, пише Симеон Варненско-Преславски на Йосиф I, „аз загубвам повече от тридесет хиляди гроша”. Според него „от решението на правителството за владичината се заключава, че който не успя или не беше доста умен да събере заплата си за всичките години на служението си, не ще може да събере туй, което му принадлежи“⁸. От писмото на Видинския митрополит Антим до М. Дринов, в което му праща исканите сметки, става ясно, че бившият екзарх също не е събирал

⁵ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 33–38.

⁶ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 79.

⁷ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 88, 123.

⁸ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 93.

владичината за двете години 1877 и 1878 г., а само приходи от вули⁹.

Финансовите трудности не са единствените материални проблеми на БПЦ след войната. От 821 храмове и параклиси през 1870 г. повече от 400 са разграбени и разрушени по време на Априлското въстание 1876 г. и Руско-турската война 1877–1878 г. [Kolev, Y. 1992: 145].

3. По време на обсъждането и приемането на основния закон на Княжество България в Търново през 1879 г. въпросите, свързани с издръжката на духовенството, не са поставяни. Учредителното събрание приема обаче чл. 37 от Конституцията, според който „господствующа в Българското княжество вяра е Православно-християнската от източно изповедание“ [Petkov, P. St. 2002: 169], което означава, че държавата би трябвало да се грижи и дори приоритетно да осигурява материалната издръжка на съответната православна църква и нейното духовенство. Дали обаче това наистина се реализира?

4. Свиканото през август 1879 г. със съгласието на правителството „духовно събрание“ на архиепери и свещеници разглежда и въпроса за материалната издръжка на свещениците. Налага се мнението освен приходите от различни църковни треби (наричани случайни доходи) да се заплаща и допълнително парично възнаграждение. Свещениците се разделят на „три разреда“ – първият ще получава 6000 гр. годишна заплата от правителството, вторият – 4000 гр., третият – 3000 гр. Архиерейските наместници ще бъдат задължени да обикалят окръга, в който живеят, и освен заплатата си като свещеници и случайните доходи ще получават друго точно определено възнаграждение. Членовете на духовните съвети ще бъдат само свещеници, те ще получават също заплата от 200 гр. месечно. Градските енории ще трябва да бъдат с не по-малко от 150 къщи и не повече от 200, а селските – 80-150. При определяне на разреда на свещениците, което ще е право на епархийското духовенство, ще се взема предвид способността и образованието на всеки свещеник и ще се дава преднина на по-способните от тях, така ще се стимулира духовното образование [Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. 2011: 479]. Неочакваната правителствена промяна през есента на 1879 г. осуetyава амбициите на министъра на външните работи и

⁹ ЦДА, Ф. 166к, оп. 1, а.е. 653, л. 132.

изповеданията М. Балабанов да внесе в Народното събрание цялостен църковен закон, макар такъв законопроект да е обявен в тронното слово на княза. Правителството на епископ Климент Браницки (24.11.1879 г.– 24.03.1880 г.) не успява да довърши законопроекта за управлението на БПЦ, тъй като задачите, поставени пред този кабинет от княз Александър I, са свързани предимно с нормализирането на политическия климат в страната след първата политическа криза през есента на 1879 г. [Petkov, P. St. 2000: 68–100].

5. Много скоро след като получават властта през 1880 г. либералите ярко демонстрират действителното си отношение към уж господстващата православна църква в Княжеството. Още в началото на април 1880 г. първото правителство на либералите, в което премиер и министър на външните работи и изповеданията е Драган Цанков, назначава комисия от архиереи и миряни, която да изготви „законопроект за църковното управление“. Освен княжеските висши духовници Григорий Доростоло-Червенски, Симеон Варненско-Преславски, Мелетий Софийски, митрополит Кирил и епископ Климент Браницки, в комисията са включени и четирима миряни: Т. Бурмов, М. Балабанов, Й. Ковачев, П. Генчев. Според указанията на министър Цанков за основа на църковния законопроект „могат да послужат както представените още миналата година... от високопреосвещените архиереи Привременни правила за епархиалното управление, така и тия изменения и допълнения, които са направени от г. Балабанова” (като министър на външните работи и изповеданията в първото българско правителство)¹⁰. На 20 май 1880 г. комисията е готова и изпраща на Др. Цанков изработения от нея „Устав за църковното управление в Българското княжество“ [Korespondentsiya. 1880: 7–24]. Подобно на Временните правила от 1879 г. той не се занимава с върховната духовна власт, а регламентира най-вече епархиалната наредба, материалното положение на свещениците, браковете и други неотложни проблеми.

Вместо след очакваното съгласие на Св. Синод да предложи изготвения законопроект (наречен от комисията „Устав за църковното управление в

¹⁰ Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив (НБКМ – БИА), Ф. 16, а.е. 207, л. 1–2.

Българското княжество“) за одобрение в Народното събрание, Др. Цанков без съгласието и одобрението на „върховната духовна власт“, но с княжески указ № 321 от 2 юли 1880 г. обнародва „Привременни правила за духовното управление на християните, мюсюлманите и евреите“ [**Korespondentsiya. 1880: 25–30**], които макар да не се различават съществено от предложенията на комисията, не са съгласувани със синода и създават повод за остро противопоставяне между държавната власт и уж „господствующата в княжеството“ БПЦ. Повечето княжески архиепери и управители на епархии отказват да приложат правилата, тъй като се нарушава чл. 39 от основния закон за автономията на БПЦ, и протестират срещу налагането им от светската власт без съгласието на Св. Синод. На 26 юли 1880 г. екзарх Йосиф писмено заповядва на княжеските архиепери „да се въздържат да прилагат в поверените им епархии министерските постановления по църковното управление в княжеството“, тъй като те са изработени без знанието и одобрението на върховната духовна власт.

На 22 октомври 1880 г. Др. Цанков внася във II ОНС своя проект за църковен закон, който не е съгласуван със синода¹¹. Напълно противоположно на духа и съдържанието на Екзархийския устав от 1871 г., както и на вече изготвените Временни правила от 1879 г. и законопроекта на комисията от началото на 1880 г., Др. Цанков предлага откровено цезаропапистки закон за управление на църквата в княжеството, според който: МВРИ ще управлява имотите на епархийските манастири (чл. 43), а имотите на епархийските църкви и метоси се отнемат от църквата и се обявяват за общинска собственост (чл. 14, 56), като техните излишъци (останали след покриване на църковните разходи) се употребяват за общински или училищни цели (чл. 14, 31); дори приходите от производството на свещи се преотстъпват от църковните на училищните настоятелства, които ще трябва да употребяват чистия доход от свещите в полза на училищата (чл. 22); бюджетите на енорийските църкви се приготвят и утвърждават от общинските управления и пак от тях се преглеждат и одобряват сметките на църковните настоятелства (чл. 34, 35); ценните книжа (вулите) на Екзархията вече няма да се изработ-

¹¹ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Втора ред. сесия. Стеногр. протоколи. С., 1881, с. 825–855.

ват от нея, а от МВРИ. Както правилно отбелязва Ст. Цанков, според този законопроект в правото на БПЦ остава само богослужението [**Zankov, St. 1922: 309**].

На 24 октомври 1880 г. в Народното събрание се провежда разгорещен дебат по внесения от Др. Цанков законопроект за църковното управление. Основна роля за развързката на парламентарния дебат и за последвалите решения по злополучния църковен законопроект на Др. Цанков има бившият премиер Т. Бурмов. На основание чл. 39 от конституцията Бурмов оспорва правото на българския парламент да решава устройствени и управленски въпроси на Екзархията, която не се състои само от епархиите в княжеството и има за своя върховна власт единствено и само Св. Синод. От думите му става ясно, че за територията на княжеството трябва да се изработи отделен църковен закон или общият Екзархийски устав да се приспособи само за епархиите, включени в българската държава. Към края на словото си Т. Бурмов опровергава и най-често използвания от Др. Цанков и подкрепящите го депутати аргумент в полза на законопроекта – че с неговото приемане се целяло подобряване на материалното положение на духовенството. Като истински държавник Бурмов не просто критикува, а предлага и начин как да се решат неотложните проблеми на БПЦ: „Искате да се подобри положението на духовенството? Това е твърде лесно: асигнувайте (осигурете) една сума или задължете една община да плаща в един размер плата на духовенството и работата се свършва“¹².

Както е известно, проектът на Др. Цанков не успява да стане закон за църковното управление в княжеството. Веднага след дебатите депутатите избират комисия, която да „разисква“ и да работи по законопроекта до второ четене. В нея са избрани и представители на духовенството: митрополит Мелетий, поп Тодор, свещеник Петър Драганов, свещеник Николай Икономов¹³. Но до повторно разглеждане на този законопроект не се стига и той отпада от дневния ред на II ОНС. Първият сериозен конфликт между държавните власти в Княжество България и БПЦ през 1880 г. завършва без победители. И двете страни в спора – държава и църква – запазват резервите

¹² **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Втора ред. сесия, с. 868.

¹³ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Втора ред. сесия, с. 871.

и дори неприязненото си отношение към другата власт. Неодобреният от синода църковен законопроект на Др. Цанков е блокиран и не се приема, но и отлагането на законодателното разрешаване на устройствените проблеми на БПЦ оставя църквата без решение на редица важни въпроси: структурата и управлението на епархиите и енориите в княжеството, материалната издръжка на духовенството и др. Новият министър на изповеданията Никола Стойчев разрешава свикването на архиерейски събор за преглеждане и редактиране на законопроекта за църковното управление през ноември 1880 г. в София. Под председателството на бившия екзарх Антим и с участието на Доситей Самоковски, Иларион Кюстендилски, Натанаил Охридски, Симеон Варненско-Преславски, архимандрит Константин, архимандрит Методий и свещеник Г. Тилев съборанието работи съвместно с министъра и с избраната парламентарна комисия и внася поправки и допълнения в първоначалния законопроект на Др. Цанков. Насоката на измененията е свързана с изчистване на проекта от „етатистичните положения“, внесени от предишния министър, и приближаване на текста към проекта на смесената комисия от пролетта на 1880 г. Вече прегледан и поправен от архиерейския събор законопроектът за църковно управление е предоставен от министър Стойчев на парламентарната комисия, която го разглежда и приема почти без изменения, но председателството на II ОНС не го включва в дневния ред на съборанието до края на 1880 г. Министър Н. Стойчев предлага да се вземе парламентарно решение за временно прилагане на вече готовия законопроект до следващата сесия на Народното събрание, когато той ще бъде обсъден и приет. На 17.12.1880 г. се приема предложението на премиера П. Каравелов правителството да може да приложи „ония статии от законопроекта, които намира за необходими“, но политическите промени, настъпили от 27 април 1881 г. насетне, осуетяват както частичното прилагане на законопроекта за църковно управление, така и приемането му от Народното събрание.

Съзнателното принижаване ролята и значението на църквата в Княжеството, намаляването на разходите за нейните нужди личи и от дебатите при обсъждане бюджета на БПЦ и заплатите на духовенството във Второто ОНС. Ярко се демонстрират и се налагат като законни решения идеите на мнозинството – представителите на Либералната партия – за рязко ограни-

чаване финансовата издръжка на православно духовенство в Княжеството. Увлечено от антицърковните изказвания на либералските партийни водачи П. Р. Славейков, Др. Цанков и Ст. Стамболов, на 31 май 1880 г. събранието гласува за митрополитите, управляващи първостепенни епархии (Търновска и Доростоло-Червенска) годишна заплата от 8000 фр. (при първоначален проект от 14400 фр.), за архиереите на второстепенни епархии (Софийска, Видинска, Кюстендилска) – по 6000 фр. и за третостепенните (Ловчанска, Варненско-Преславска, Самоковска, Врачанска) – по 5000 фр. За епархиите, управлявани от наместници (като Търновската от епископ Климент Браницки и Врачанската от архимандрит Константин), се предвижда отделно намаляване на годишната заплата. При това, категорично се забранява на архиереите да имат какъвто и да е страничен приход. Изхожда се от погрешното разбиране, формулирано от депутата Т. Станчов, че „владците са хора еднолични“, те могат и трябва да се задоволят с отпуснатите от държавата ограничени средства¹⁴. Същото Народно събрание, в което мнозинство имат представителите на Либералната партия, гласува в държавния бюджет за 1881 г. годишната министерска заплата да е 12 000 фр., тази на главен секретар в министерство – 10 000 фр., а на началник-отдел – 6000 фр.¹⁵ Следователно според държавната материална издръжка българското висше православно духовенство в Княжеството е изравнено със средните чиновници. По същото време за издръжката на Екзархията в Цариград са гласувани 60 000 фр. (за 1881 г. сумата нараства на 150 000 фр.), при това мнозинството от събранието отклонява обясненията, поискани от някои депутати, за какво точно се отпускат тези средства¹⁶. Според запазените сведения за заплатите на служещите към Екзархията в Цариград през същия период екзарх Йосиф получава месечна заплата от 1200 фр. и на няколко пъти се обръща към Министерството на финансите редовно да му се изплаща и заплатата като Лов-

¹⁴ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Първа ред. сесия. Стеногр. протоколи. С., 1880, с. 662–664.

¹⁵ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Втора ред. сесия. Кн. 2. С., 1881, с. 265.

¹⁶ **Дневници** на Второто обикновено народно събрание. Първа ред. сесия, с. 662.

чански митрополит¹⁷.

Независимо от справедливото недоволство на княжеските архиепери, намалените им заплати се запазват и по време на т.нар. режим на пълномощията. През 1882 г. митрополит Симеон дори отказва увеличението на собствената си заплата, докато не се реши болезнения въпрос с добавъчното възнаграждение на бялото духовенство [**Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. 2011: 520**].

6. Заседанията на първия състав на Св. Синод след създаването на Княжеството започват в София на 17 ноември 1881 г. и са председателствани лично от екзарха. На две от заседанията – на 20 ноември и 5 декември – присъства и министърът на изповеданията. След като изисква и получава от МВРИ последния вариант на законопроекта за църковно управление, включващ и бележките на архиерейския събор от ноември 1880 г., синодът изработва окончателен вариант на законопроекта и на 17.12.1881 г. приключва заседанията си като изпраща „изработените от синода правилници за уреждане на църковните дела в княжеството“ на ресорния министър. Независимо от добрите отношения между княжеското правителство и „върховната духовна власт“ на БПЦ, приемането на законопроекта и особено прилагането му се проточват през цялата 1882 г. та чак до началото на 1883 г. Четири години след началото на самостоятелното си развитие Княжеството се сдобива с отделен църковен закон. На 4 февруари 1883 г. с указ № 82 на Александър I е утвърден приспособеният в Княжеството и одобрен от Св. Синод, Държавния съвет и Народното събрание Екзархийски устав. Съдържанието на устава и допълнението към него е публикувано в няколко поредни броя на „Държавен вестник“ и с това той официално влиза в сила в границите на политически автономното Княжество България¹⁸.

Съгласно приспособения в Княжеството Екзархийски устав държавата осигурява заплатата на архиепериите, която е годишна сума и се гласува с държавния бюджет (чл. 99), т.е. зависи от волята на мнозинството в еднокамарното Народно събрание (в което по силата на избирателните закони от

¹⁷ Архив на Църковно-историческия и архивен институт (АЦИАИ), Протокол на екзархийските писма 1878–1880 г., л. 81–82 (1878), л. 37, 78, 138, 144 (1879–1880).

¹⁸ в-к „Държавен вестник“, бр. 19, 19 февр. 1883 г.; бр. 20, 22 февр. 1883 г.; бр. 21, 24 февр. 1883 г.; бр. 22, 26 февр. 1883 г.

80-те и 90-те години на XIX в. архиереи не могат да са депутати). От съществено значение е съдържанието на първото изречение на следващия чл. 100, което често се забравя от някои управляващи и изследователи: „От тия дажби архиереите в Княжеството са длъжни да посрещат разносните по обхождането на епархията си, което по длъжност биха сторили според чл. 72, д („да посещават лично поне веднъж в годината всичките главни градове на епархията си, а селата – когато им е възможно, за да се научат от близо за всичко, що става по църковното управление, и да могат тъй по-лесно и по-успешно да изправяват, гдето намерят безредно в църковните работи“)”.¹⁹ Съгласно второто изречение на чл. 100 държавата осигурява и една постоянна финансова помощ за издръжката на БПЦ: „Княжеското правителство ежегодно ще плаща на Екзархията срещу нейните разноски една сума, съразмерно с числото на венчилата в епархиите в Княжеството, като се смята по 40 стотинки на всяко венчило“. А според част втора от Допълнението към приспособения Екзархийски устав по-големият дял от добавъчното възнаграждение на свещениците също се осигурява от държавата: „Четвъртата част от добавъчното възнаграждение на градските енорийски свещеници се дава от църковните приходи, а другите три четвърти се дават чрез държавните ковчезничества“ (чл. 14 от допълнението, част II). Въпросното добавъчно възнаграждение енорийските свещеници трябва да получават от държавата три пъти в годината – на първи май, на първи септември и в края на декември. Сумите за добавъчното възнаграждение „се събират от всичкото православно население в Княжеството“ съразмерно с техните преки данъци и „по начин, както се събират държавните данъци“ (чл. 15 от част II на Допълнението)²⁰. Освен добавъчното възнаграждение, което според устава трябва да събира и дава на свещениците държавата, те могат да получават точно определени такси за църковните треби, които извършват: „за кръщение – 1 лв.; за венчание – 8 лв.; за опело голямо – 6 лв.; за малко опело до 15 г. – 3 лв.; за елеосвящение на всеки свещеник – по 1 лв.; за водосвет по призовка – 50 ст.; за парастас със служба – 3 лв.; за парастас без служба – 20 ст.; за

¹⁹ в-к „Държавен вестник“, бр. 21, 24 февр. 1883 г., с. 170.

²⁰ в-к „Държавен вестник“, бр. 22, 26 февр. 1883 г., с. 176.

бабина вода – 40 ст.; за очистителна молитва – 50 ст.²¹.

Заради постановлението, че занаят пред свещениците ще получават добавъчно възнаграждение от държавата, в чл. 23 от част II на Допълнението изрично се забранява на енорийските свещеници да получават натурални възнаграждения във вид на жито и кожи от енорияшите си. А в чл. 86 от устава подобна забрана се въвежда за паричните дарения в полза на БПЦ: „Св. Синод и екзархът не могат за никаква причина и под никакъв предлог да поискат писмено или устно парични помощи от никого в Княжеството без предварителното споразумение с Министерството на изповеданията“²². Така ограничени, чисто църковните приходи, особено енорийските, не отиват само за църковни нужди. Напротив – след като се покрият всички разноски на църквата, ако има паричен остатък, той се разделя на четири части: „трите четвърти се дават за поддържането на народните училища, а другата част се запазва за църковен капитал“ (чл. 11 от част IV от Допълнението)²³. Тази доосвобожденска традиция би била уместна в условията до 1878 г., когато част от основния екзархийски данък отива и за просветни нужди, но при държавна издръжка и държавно управление на училищата (респ. общинска) тази нормативна уредба създава още една възможност за намеса и ограничаване на финансовата самостоятелност на църквите от страна на държавата и различни чиновници.

Приспособеният през 1883 г. в Княжеството Екзархийски устав не постановява ясно кой ще се разпорежда с манастирските имоти и как ще се осигурява издръжката на монашеския клир, макар в различните проекти от 1879–1881 г. такива идеи да не липсват.

7. В следващите няколко месеца обаче прилагането на църковния закон в Княжеството се забавя. Междувременно екзарха е затрупан от протести както на свещеници, така и на епархийски архиереи, които описват още по-усложненото положение в църковните дела, заради отмяната на събираните досега приходи от низшето духовенство и неосигуреността на добавъчното му възнаграждение. В изложения до Йосиф I енорийски свещеници от

²¹ в-к „Държавен вестник“, бр. 22, 26 февр. 1883 г., с. 175.

²² в-к „Държавен вестник“, бр. 21, 24 февр. 1883 г., с. 169.

²³ в-к „Държавен вестник“, бр. 22, 26 февр. 1883 г., с. 177.

Търновска, Еленска, Златишка и Орханийска околии заявяват, че ще спрат да служат, ако не се приложи закона. През септември 1883 г. бялото духовенство от Търновска епархия изразява писмено пред екзарха недоволството си от неприлагането на новия Екзархийски устав и влошеното в резултат от това материално положение на свещениците²⁴. Варненско-Преславският митрополит Симеон също съобщава за тежкото финансово състояние на бялото духовенство в управляваната от него епархия²⁵. Тревожни известия за отказ на свещеници да служат и да изпълняват църковните си задължения, докато не им се изплати полагащото им се по новия устав добавъчно възнаграждение, идват от няколко врачански села [**Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. 2011: 533**]. В отговор на протестите и тревожните новини от Княжеството за отказ на енорийски свещеници да служат екзархът на 25 юли и на 1 септември 1883 г. се обръща към МВРИ да се приложи църковния закон. В началото на декември 1883 г. със съгласието на МВРИ в столицата пристига митрополит Симеон като делегат на екзарха и веднага се заема с главната задача на мандата си – прилагането на приспособения в Княжеството Екзархийски устав. Варненско-Преславският митрополит се разпорежда да се пристъпи към съставяне на епархийски духовни съвети, но най-вече настоява пред своите колеги – княжеските архиереи – да побързат с предоставяне на точна информация за броя на енориите в техните епархии. Както става ясно от документите, такива сведения не са събрани, а правителствените депутати в Народното събрание използват този пропуск при обяснението на причините за отсъствие на суми за добавъчно възнаграждение в бюджетите на Княжеството през следващите няколко години.

След почти едногодишни безрезултатни опити да се приложи на практика частта от Екзархийския устав, която предвижда добавъчно възнаграждение за свещениците, през септември 1884 г. митрополит Симеон се оттегля от делегатската длъжност. Със съгласието на правителството на либералите, начело с П. Каравелов, за нов наместник на екзарха в София е определен избрания през юни с.г. за каноничен Търновски архиерей митрополит

²⁴ Държавен архив – В. Търново (ДА – В. Търново), Ф. 74к, оп. 2, а.е. 11, л. 3 (1. 9.1883 г.).

²⁵ Пак там, л. 4 (9.11.1883 г.).

Климент²⁶. Веднага след пристигането си в София екзархийският делегат Климент Търновски се заема с решаването на въпроса за осигуряване и временно изплащане добавъчното възнаграждение на свещениците. Но министър-председателят и финансов министър П. Каравелов още при първия разговор по този въпрос категорично заявява на делегата, че „не щял да отпусне за добавъчното на свещениците нито аспра, докато Народното събрание не му укажело откъде ще се вземат тези пари“²⁷. Наблюденията на Климент показват, че повечето депутати са против отпускане на добавъчното възнаграждение от хазната. Макар да изразява съгласие, че свещениците са в тежко материално положение и това е голяма несправедливост „спрямо едно съсловие, което всякогаж е било с народа“, председателят на IV ОНС Ст. Стамболов категорично заявява на Климент да не очаква, че ще се гласува каквато и да е сума за тази цел от държавното съкровище. Той предлага на екзархийския делегат да се изработи и приеме специален закон, който да задължава общините да плащат добавъчното на свещениците, както плащат на кмет, писар, учител и т.н. В отговор на категорично изразения отказ на властимащите Климент настоява за текущата година да се отпусне от държавата необходимата сума, а през следващата 1885 г. да се приложи закона, който Ст. Стамболов предлага. Към края на 1884 г. недоволството на бялото духовенство в страната още повече нараства. От Свищов съобщават на екзархийския делегат, че ако не получат законно полагащото им се възнаграждение свещениците „ще смъкнат епатрахилите“²⁸. Документите свидетелстват за поредица от протестни събрания и на свещениците от други селища в Търновска епархия – Никопол, Елена, Севлиево, които настояват пред архиепископа си за по-скорошно удовлетворяване на справедливите им искания²⁹.

Като взема предвид разширяващото се в страната недоволство на бялото духовенство и неприкрития отказ на управляващите да изпълнят Екзархийския устав в частта му за добавъчното възнаграждение, на 7.12.1884 г. Климент се обръща с официално писмо към министъра на изповеданията И.

²⁶ Научен архив на Българска академия на науките (НА – БАН), Ф. 54к, оп. 1, а.е. 228, л. 216.

²⁷ НА – БАН, Ф. 54к, оп. 1, а.е. 230, л. 1.

²⁸ ДА – В. Търново, Ф. 74к, оп. 2, а.е. 11, л. 11.

²⁹ Пак там, л. 12–16, 22, 26, 36.

Цанов. Излагайки своето разбиране за отговорните обществени функции на духовенството, екзархийският делегат подчертава: „Свещениците не са ни говедари, нито временни наемници при общините, за да им се изменява материалното положение по угодата на всеки народен представител или на всяка община. Свързките на свещеника с общината и неговото назначение са съвсем от друг характер. Те са постоянни, важни, духовно-нравствени и неподлежащи на вечни колебания. За да бъде служението на свещеника силно, постоянно, равно и благотворно, положението му трябва да бъде независимо от случайностите на обстоятелствата и на лицата. Но може ли то да бъде такова, ако самото правителство снизходително гледа и по този начин мълчаливо насърчава най-лекомислените отнасяния към това положение³⁰. Независимо от настойчивите и законни искания на свещениците от страната и активната подкрепа на екзархийския делегат, в края на януари 1885 г. Народното събрание отхвърля предложението за отпускане от държавната хазна на необходимите финансови средства за добавъчното възнаграждение на бялото духовенство. Затова и протестите на свещениците от различни градове продължават. МВРИ се опитва да прехвърли и отговорността, и работата по събирането на добавъчното възнаграждение, върху местните власти, без да е осигурило необходимите законови основания, за да се изиска един нов данък от православните поданици на Княжеството. В крайна сметка необходимите суми не са получени в хазната и свещениците остават без полагащите им се възнаграждения. От началото на 1885 г. Йосиф I започва да съветва делегата си в София да повлияе на свещениците за примирение и преустановяване на протестите като търси решение на спора чрез съгласието на правителството вместо добавъчното парично възнаграждение свещениците отново да събират от християните издръжката си в натура³¹. Тази директна намеса на Йосиф I за спиране на справедливия протест на бялото духовенство е ясно доказателство за зависимостта му от софийските светски управници, особено в момент, когато според него много по-важно е да се спечели помощта на Каравеловия кабинет за предоставянето на обещаните от Високата Порта берати за български митрополити в Македония. На

³⁰ НА – БАН, Ф. 54к, оп. 1, а.е. 250, л. 6–7.

³¹ Пак там, л. 41, 44.

3.06.1885 г. МВРИ официално уведомява екзархийския делегат, че частта от Екзархийския устав, отнасяща се до допълнителното възнаграждение на низшия клир „е съвсем непри-ложима“³². Това е причината протестите на свещениците да продължат, а някои от тях завинаги напускат църковната си служба.

Не е по-различно отношението на либералите и към издръжката на архиереите. Идвайки на власт през 1884 г., либералите предвиждат в бюджета същите годишни заплати за митрополитите като определените през 1880 г. Затова някои от тях се обръщат към екзарха да се застъпи пред управляващите за повишаване на заплатите им. От своя страна Йосиф I изпраща на министъра на изповеданията подробно изложение, в което аргументира същото искане. Председателят на синода напомня на министъра, че „длъжностите на митрополитите в Княжеството са свързани с големи разноски“; той е категоричен, че няма други чиновници в България с толкова разнообразни разходи, каквито са тези на архиереите. „Митрополитският дом трябва да е отворен за всекиго, който би пожелал да получи каквато и да е помощ....; владиката е длъжен да забикаля често цялата епархия, за да може отблизо да надзирава положението и вървежа на православните, да се запознава с техния живот, да ръководи свещениците, да наставява своето паство и пр.“ От друга страна, акцентира екзархът, чиновникът, какъвто и да е той, има право на дневни и командировъчни средства, каквито не са предвидени при подобни служебни пътувания на митрополитите. При това, един архиерей не може сам да изпълнява многобройните си задължения – „той трябва да има непременно един дякон, двоица или троица слуги, особен писар, сложна кореспонденция, кола, коне и пр.“, а за всичко това той плаща от полагащите му се шест или осем хиляди лева в годината. „Кой чиновник плаща на своя писар и на своите разсилни от собствената си заплата, кой чиновник употребява собствената си заплата да пътува, за да изпълнява чиновническия си дълг“ – възкликва екзархът. Това съзнателно материално ограничаване на архиереите, заедно с неосигурената издръжка на низшето духовенство, според Йосиф I неминуемо води към нравствен упадък на целия православен народ. И нещо още по-лошо с оглед традиционната липса на

³² НА – БАН, Ф. 54к, оп. 1, а.е. 242, л. 28.

интерес към свещеническо и монашеско служение – „кой ще се отрече от света и да служи на Бога и черквата, когато е явно, че духовниците нямат средства за препитание?“ [Vargov, H. 1921: 103–105].

Блестящата реторика на екзарха и изтъкнатите основателни аргументи не променят политиката на управляващите либерали към финансовата издръжка на духовенството. Независимо от изложението на Йосиф I и поисканото от заместника му в София с отделно писмо увеличение на годишната митрополитска заплата на 10 000 лв., Народното събрание отказва да удовлетвори аргументираните искания на висшето духовенство. На 9.01.1885 г. е гласувано държавната годишна заплата на архиереите да се запази на 8000 лв. като по време на обсъждането някои депутати предлагат 3000 лв., други – 2000, трети – 5000 лв.³³.

Провъзгласяването и защитата на Съединението на Княжество България и Източна Румелия, както и последвалото детрониране на княз Александър I и избухналата политическа криза в България през август 1886 г. задълго отлагат решаването на свещеническия въпрос. Осигуряването и изплащането на законното, макар и значително намалено възнаграждение за низшето духовенство, започва едва от началото на 90-те години на XIX в. чрез изменение на Екзархийския устав от 1883 г., прокарано от правителството на Ст. Стамболов [Petkov, P. St. 2000 b: 54–75].

8. В началото на управлението си като премиер Ст. Стамболов е убеден (а още по-точно – предубеден), че висшето православно духовенство, начело с екзарха, както и голяма част от низшия клир в страната е действителен съюзник на политическата опозиция на кабинета, най-вече заради силно влошените отношения с Русия и външнополитическите предпочитания на управляващите към Виена и Лондон. Стамболов не търси доказателства за предубеждението си, то се укрепва от всекидневните донесения, че духовенството повсеместно продължава да споменава руските царе Александър II и Александър III в богослужението, при това част от клира не споменава в литургията непризнатия от Русия и другите велики сили нов български княз-католик. Както и подобава на човек решителен и силен, съсредоточил големи властови ресурси в ръцете си, Стамболов се отнася

³³ НА – БАН, Ф. 54к, оп. 1, а.е. 242, л. 10–13; л. 14–20 (12.02.1885 г.).

безкомпромисно и дори грубо към БПЦ, като най-активните архиереи той и проправителствената преса с голяма охота обявяват за „врагове на България“ и „предатели на Отечеството“. Първата ярка проява на тази безкомпромисна решителност е изгонването на екзархийския делегат Климент Търновски от столицата в края на 1887 г.

По времето, когато митрополитите Константин и Климент са подложени на силен натиск с цел компрометирането им и ограничаване на обществената им активност, правителството предлага на екзарха решаване на отдавна наболял въпрос – пенсиите за престарели свещеници. На 19 септември 1889 г. министърът на изповеданията Г. Странски изпраща на Йосиф I правителствения проект за „Закон за пенсиите и временните помощи на свещениците“, като иска мнението на екзарха „колкото е възможно по-скоро, за да има време да се внесе той в предстоящата сесия на Народното събрание“³⁴. На 2 ноември 1889 г. екзарх Йосиф I изпраща на министър Г. Странски обширно изложение по законопроекта за пенсиите, в което обобщава предложенията на синодалните архиереи, към които добавя и своите аргументи в тяхна подкрепа. Без да отговаря на екзарха по предложенията на синодалните членове, министърът на изповеданията внася за разглеждане изготвения законопроект за свещеническите пенсии и временни помощи. На 16 декември 1889 г. V ОНС приема закона, утвърден с княжески указ № 45 още същия ден³⁵. Независимо от аргументите на синодалните митрополити и екзарха в полза на 20-годишния стаж, основно положение в закона остава текста в чл. 1, че „всеки енорийски свещеник, както и прослуживший при енорийска църква дякон, който е свещенствувал в Българска православна община 30 години, има право да получава пенсия, като се оттегли от служението“. Добавена е забележка, която липсва в първоначалния проект, че на свещеници, които са учителствали, преди да бъдат ръкоположени, ще се счита и учителският стаж. Съгласно чл. 3 след 30-годишно служение свещениците и дяконите от окръжните градове имат право на пенсия от 720 лв. годишно, в околийските градове – 540 лв., а селските свещеници – 360 лв. в годината. На 23 юни 1890 г. от МВРИ изпращат на екзарх Йосиф I по 100 ек-

³⁴ ЦДА, Ф. 246, оп. 1, а.е. 45, л. 5–8.

³⁵ в-к „Държавен вестник“, бр. 31, 8 февр. 1890 г., с. 10–11.

земляра от Закона за пенсиите и временните помощи на свещениците и от Правилника за отпускането им³⁶. Прави впечатление стремежът на правителството на Ст. Стамболов да реши един социален проблем, но и да не изпусне контрола върху отпускането и изплащането на свещеническите пенсии и помощи. Заложеният в закона и правилника ред се прилага успешно почти две десетилетия до приемането на нов закон за свещеническите пенсии от второто стамболовистко правителство през 1907 г.

9. По време на русенската сесия на синода от 20 май до 10 юли 1890 г. е разгледан и въпроса за свещеническото възнаграждение. В заседанието на 16 юни се стига до проект за изменение на глава IX от Допълнението на Екзархийския устав, който да се прати за одобрение от правителството: „Чл. 13 се изменява така, че добавъчното възнаграждение на свещениците от селата да е 600 лв. за година, а на градските – 960 лв. На енорийските свещеници в София, Пловдив, Русчук и Варна да е 1200 лв. (следователно, с оглед улесняване на заплащането Св. Синод сам предлага намаляване на допълнителното възнаграждение на свещениците в сравнение с приетото през 1883 г. – за селските от 850 на 600 лв., а на градските – от 1200 на 960 лв.; за свещениците в София, Пловдив, Русе и Варна – от 1500 на 1200 лв.). Чл. 15 се изменя така, че „енорийските свещеници получават възнаграждението си от държавното ковчезничество чрез надлежното епархийско духовно начальство като сумите за това възнаграждение се събират от всичкото българско православно население в княжеството по начин, както се събират другите държавни данъци“, т.е. запазва се начинът за събиране и източникът на допълнителното възнаграждение, които са се оказали и главна причина за неприлагането му³⁷. На следващото заседание на 22 юни особено внимание се обръща на въпроса за „разноските на епархийските духовни съвети и архиерейските наместничества“. Св. Синод предлага изменение и в чл. 18 от глава IV на Допълнението на Екзархийския устав, отнасяща се за годишните разходи на епархийските духовни съвети и архиерейските наместничества: за архиерейски протосингел – 3600 лв.; за четири члена на съвета по 300 лв.; за главен писар – 2400 лв.; за касиер – 300 лв.; за двама подписари – по 1200

³⁶ ЦДА, Ф. 246, оп. 1, а.е. 45, л. 36.

³⁷ ЦДА, Ф. 791к, оп. 1, а.е. 1, л. 113.

лв.; за прислужник – 300 лв.; за канцеларски разноси – 800 лв.; архиерейски наместник – 500 лв. (с 200 лв. повече от фиксираните в устава от 1883 г.); извънредни – 200 лв.; обикаляне по околията – 200 лв.; канцеларски разноси на наместника – 200 лв.; за писар в наместничеството – 1200 лв.; новите разходи са за: разсилен – 240 лв.; за наем на помещението, необходимо за архиерейско наместничество, където няма такова – 100 лв. А за размера на плащанията на синодалните членове Св. Синод също предлага изменение на Екзархийския устав – „по 3600 лв. ежегодна придажба, получавана от екзархийския ковчег“, отделно от средствата за издръжка на заседанията на синода³⁸.

На 25 юни 1890 г. е поставен на разглеждане въпрос, по който екзархът е получавал упреци от правителството неведнъж през последните няколко години. С писмото си до синода от 14 юни с.г. Йосиф I съобщава, че има няколко писмени сигнали от правителството, че свещениците събират за различните църковни треби такси, различни от определените от Екзархийския устав от 1883 г. Управляващите заплашват, че ако това продължи, ще приложат цялата строгост на закона и ще накажат провинилите се. Самият Йосиф I съобщава още, че според сведения на Екзархията само в две епархии се събират църковни такси съобразно определените в устава от 1883 г. По този въпрос синодалните членове в Русе вземат принципно, макар и не съвсем законосъобразно решение: като има предвид, че таксите, определени с Екзархийския устав през 1883 г. са намалени заради предвиденото, но неосигурено добавъчно възнаграждение на свещениците, то е „несправедливо и невъзможно да се изисква от епархиалните началства да заставяват свещенството да се придържа о таксата, предвидена в Екзархийския устав, преди да започне да се отпуска добавъчното свещеническо възнаграждение“. В противен случай „свещениците се лишават от най-необходимите средства за препитание“. С оглед на тази конкретна ситуация, „засега, до отпускане добавъчното свещеническо възнаграждение, те ще се водят по установените от епархиалните началства временни такси“³⁹. По въпроса, поставен от екзарха, за „увеличаване заплатите на архиереите“, синодът решава да се отложи

³⁸ Пак там, л. 117.

³⁹ ЦДА, Ф. 791к, оп. 1, а.е. 1, л. 121.

„за по-благоприятни обстоятелства“⁴⁰.

10. След като Св. Синод на сесията си в Русе няколко пъти разглежда и предлага на правителството допълнения и изменения в Екзархийския устав, в края на 1890 г. кабинетът внася в Народното събрание Предложение за изменение на някои части от църковния закон, което е прието. С указ № 80 от 15 декември 1890 г. князът утвърждава измененията, публикувани в Държавен вестник през март 1891 г.⁴¹ Най-голяма част от промените в църковния закон се отнасят до държавните парични възнаграждения, получавани от висшето и низшето княжеско духовенство. Съгласно чл. 99 от част трета на Екзархийския устав от 1883 г. „архиереите от епархиите в Княжеството приемат от държавата годишна плата според бюджета“, а синодалните членове от Княжеството „получават тоже от държавата ежегодна придажба на платата си“. С измененията, направени по предложение на правителството на Стамболов в края на 1890 г., годишната заплата на княжеските архиереи остава нефиксирана, т.е. тя се решава всяка година при обсъждането на държавния бюджет; точно определена е само добавъчната сума от 2400 лв. (с 1200 лв. по-малко от синодалното предложение; в хода на обсъждането в парламентарната комисия има предложение и за 1800 лв.⁴²), която се дава на синодалните архиереи от екзархийския ковчег, заедно с „прогонните им“ (сиреч дневните разходи за синодалните сесии). Приети са и някои от предложенията на синода за изменения в чл. 18 от глава IV на Допълнението към устава: допълнителните разходи за „разсилен при архиерейското наместничество – 240 лв.“ на година и „за наем на помещения (гдето няма) на архиерейски наместник – 100 лв. на годината“. Не е прието поисканото от синода увеличение с 200 лв. на годишната прибавка за архиерейски наместник и тя си остава както в църковния закон от 1883 г. – 300 лв.⁴³

Що се отнася до „болния въпрос“ с добавъчното възнаграждение на свещениците, което, макар и фиксирано в Екзархийския устав от 1883 г., не се изплаща години наред, то с измененията на Екзархийския устав през 1890 г. правителството и Народното събрание приемат да се изплащат суми, дос-

⁴⁰ Пак там, л. 134.

⁴¹ в-к „Държавен вестник“, бр. 54, 9 март 1891 г., с. 1–2.

⁴² **Дневници** (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 208.

⁴³ в-к „Държавен вестник“, бр. 54, 9 март 1891 г., с. 1.

та по-ниски както от тези в църковния закон от 1883 г., така и от предложенията от синода в русенската му сесия, които са по-ниски от определените в устава от 1883 г. Съгласно чл. 8 от приетото в края на 1890 г. изменение на устава, „добавъчното възнаграждение на свещениците по селата е 240 лв. в годината; в околийските градове – 360 лв.; а в окръжните градове – 480 лв.“ Уточнява се, че „възнаграждението на свещениците, завършили духовни семинарии, в селата е 600 лв., в околийските центрове – 808 лв., а в окръжните градове – 960 лв.“ Следователно добавъчното възнаграждение на свещениците е значително намалено и в сравнение с постановеното в църковния закон от 1883 г., и спрямо исканията на синода. Но пък измененията от 1890 г. премахват сложния механизъм за събиране и изплащане на добавъчното възнаграждение чрез разделянето му на части, някои от които се осигуряват от църковните приходи, а други – от държавните ковчежничества (отменени са чл. 14, 17, 18, 19 и 20 от съответната част на църковния закон от 1883 г.). По силата на приетите изменения добавъчното възнаграждение на свещениците ще се вписва в държавния бюджет и ще се изплаща от държавната хазна⁴⁴. По време на дебатите лично премиерът Стамболов се изказва в подкрепа на предложението сумата за добавъчното възнаграждение да се предвижда в държавния бюджет, „защото може да се случи да има сиромашки енории, дето не могат да поддържат свещениците си“ и понеже „у нас православната религия е и държавна религия, съмнение няма, че държавата е длъжна да направи нещо за нея“⁴⁵.

Намаляването на добавъчното възнаграждение и в сравнение с устава от 1883 г., а и в сравнение с предложенията на Св. Синод, не се отрича от управляващите. Ст. Стамболов дори определя свещеническите добавъчни възнаграждения като „тия малки макар заплати от 300 до 350 лева“⁴⁶. Това намаление до известна степен е компенсирано с известно увеличение на таксите за църковните треби: за кръщение от 1 лв. (ЕУ от 1883 г.) на 2 лв. (изм. ЕУ 1891 г.); за венчило от 8 на 12 лв., за водосвет по призовка от 0,50 ст. на 2 лв., за парастас със служба – от 3 на 5 лв.; за „бабина вода“ – от 0, 40 ст. на

⁴⁴ Дневници (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 219, 261.

⁴⁵ Дневници (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 218.

⁴⁶ Пак там, с. 263.

1 лв.⁴⁷ И това предложение е подкрепено пред Народното събрание от Ст. Стамболов с конкретни аргументи: „колкото за венчаване, вместо 8 лева, нека даде тоя, който се жени, 12 лева, а който няма пари, да се не жени... Що се отнася за погребението... смъртта е нещастие – не е увеличена таксата, остава си старата. Увеличени са тия работи, които не тежат и които всеки може да ги плати, щом желае“⁴⁸. Но предложението на Св. Синод за заплащане на добавъчно възнаграждение на епархийските съветници по 300 лв. годишно не е прието с аргумента, че „всички те са духовни лица – местни свещеници, които получават заплата, а законът не позволява да се получават едновременно две заплати“⁴⁹, независимо от това, че такова възнаграждение присъства в Екзархийския устав от 1883 г. (Допълнение, част I, чл. 18)⁵⁰. Макар повечето изменения от 1890–1891 г. да удовлетворяват по същество БПЦ, през следващите месеци Св. Синод продължава да настоява за нови промени, съгласно с предложенията на „върховната духовна власт“ от 1890 г. и най-вече възстановяване на добавъчното възнаграждение за членовете на епархийските съвети от устава 1883 г. (т.е. 300 лв. годишно) и увеличаване на добавъчното възнаграждение на свещениците на: 600 лв. за селските, 720 лв. за тези в околийските градове и 960 лв. за свещениците в окръжните градове, като за завършилите семинария свещеници в селата се определят 720 лв., в околийските градове 960 лв., а в окръжните градове – 1080 лв.; възстановяване на таксите за църковните треби според устава от 1883 г. с изключение на таксата за венчание, която да остане 12 лв. Министърът на изповеданията Д. Греков възприема като основателни исканията на синода и ги оформя като „Законопроект за изменение на някои членове в Екзархийския устав“, внесен във втората редовна сесия на VI ОНС⁵¹. Народното събрание разглежда и приема законопроекта почти без дебати с изключение на предложението, поддържано и от премиера Стамболов, за допълнително намаляване на добавъчното възнаграждение на свещениците без семинарско

⁴⁷ в-к „Държавен вестник“, бр. 54, 9 март 1891 г., с. 2.

⁴⁸ **Дневници** (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 265.

⁴⁹ **Дневници** (стенографически) на VI ОНС, I ред. сесия, кн. II. С., 1891, с. 208.

⁵⁰ в-к „Държавен вестник“, бр. 22, 26 февр. 1883 г., с. 174.

⁵¹ **Дневници** (стенографически) на VI ОНС, II ред. сесия, кн. VII. С., 1892, с. 144.

образование⁵². И тъй, година след първото изменение на Екзархийския устав, на 13 декември 1891 г. по предложение на правителството VI ОНС променя още веднъж сумите за добавъчното възнаграждение и таксите от църковни треби, но без да достига нито предложението на синода от юни 1890, нито определените през 1883 г. средства: добавъчното възнаграждение на селските свещеници се фиксира на 480 лв. годишно, в околийските и другите градове – на 600 лв., а в окръжните – на 720 лв. За завършилите семинарии свещеници добавъчното възнаграждение е съответно: 720 лв. – за селските; 960 лв. – за околийските и в други градове и 1080 лв. – за свещениците в окръжните градове. Увеличението на таксите за църковни треби от декември 1890 г. през 1891 г. е премахнато и намалено до стойностите от 1883 г. с изключение на таксата за „венчание“, която от 8 лв. е увеличена на 12 лв.⁵³

С посочените изменения на Екзархийския устав, направени през 1890 и 1891 г., общата финансова осигуреност на свещениците от държавата ги поставя на едно от най-ниските стъпала в социалната йерархия в Княжеството. Показателно в това отношение е едно сравнение с възнагражденията на учителите според предложението също от Стамболовото правителство „Закон за народното просвещение“, приет от VI ОНС в края на 1891 г. Според чл. 69 на този закон най-ниско заплатените учители – новоназначените начални учители – „получават годишно 960 лв. в градовете и 720 лв. в селата“ (срещу 480 лв. за селските свещеници и 600/720 лв. за градските). А „първостепенните“ начални учители в градовете „получават годишна плата най-малко 1800 лв., второстепенните – 1500 лв., третостепенните – 1200 лв.; а в селата първостепенните – 1500 лв., второстепенните – 1080 лв., третостепенните – 840 лв.“⁵⁴ Единственото сходство между годишната държавна издръжка на свещениците и учителите се открива само при сравняване на най-ниско заплатените начални учители в селата и градовете с най-високо заплатените свещеници, завършили семинарии (съответно 720 лв. за селските учители и свещеници и 960 лв. – за градските). Започвайки от ниво на

⁵² Пак там, с. 145, 177–178.

⁵³ в-к „Държавен вестник“, бр. 32, 10 фев. 1892 г., с. 1.

⁵⁴ в-к „Държавен вестник“, бр. 17, 23 ян. 1892 г., с. 5.

държавна издръжка, което е максимум за свещениците със семинарско образование, началните учители имат перспектива да минат през трите степени на професията си и да достигнат „годишна плата най-малко 1800 лв.“ (за първостепенните). Докато свещениците нямат осигурена от държавата възможност за кариерно развитие. По това време в Княжеството има само едно духовно училище – Самоковското. Петропавловската семинария край Лясковец е закрыта от държавните власти през 1886 г., а всички преговори между отделните министерства и Св. Синод по проблемите на духовното образование завършват без резултат; последните такива през 1890–1891 г. са отложени по предложение на държавните власти⁵⁵. Въпреки това, Св. Синод на БПЦ и повечето свещеници приемат измененията на Екзархийския устав като положителни, защото за първи път започва да се изплаща добавъчното възнаграждение на бялото духовенство.

11. Осмото Обикновено Народно събрание в заседанията си на 12 и 20 декември 1894 г. приема без изменения проекта, представен от „върховната духовна власт“, за нов Екзархийски устав⁵⁶. На първо четене Народното събрание изслушва и приема без дебати целия законопроект (вкл. и частта за браковете), след което проектът е даден за допълнително проучване от съответната парламентарна комисия. При гласуването на второ и трето четене частта за браковете е изпусната, тъй като се е налагало да се преработи допълнително. С указ № 1 от 13 януари 1895 г. княз Фердинанд утвърждава новия Екзархийски устав, приспособен в Княжеството⁵⁷.

Екзархийският устав от 1895 г. се прилага в българската държава десетилетия наред. Според новия църковен закон е премахнато ограничението от 1883 г. Св. Синод и екзархът да не могат да събират парични помощи в Княжеството „без предварително споразумение с Министерството на изповеданията“ (чл. 86). Св. Синод вече „има право да събира от духовенството и манастирите помощи, с които да издава и разпространява между духовенството и паството списания и книги с нравствено-религиозно съдържание, да поддържа стипендианти в духовни училища, както и да спомага за разпро-

⁵⁵ ЦДА, Ф. 791к, оп. 2, а.е. 2, л. 73.

⁵⁶ **Дневници** (стенографически) на VIII ОНС, I ред. сесия, кн. II, С., 1895, с. 122–141.

⁵⁷ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 2–22; ЦДА, ф. 246к, оп. 1, а.е. 94, л. 221–223.

странението и усъвършенстването на църковната музика“; нещо повече според чл. 100, ал. 12 синодът „има право да получава движими и недвижими имущества било по дарение, било по завещание“⁵⁸.

Безспорно е обаче, че за разлика от 1883 г. Екзархийският устав от 1895 г. дава широка имуществена автономия на БПЦ. А още по-точно – премахва ограниченията, наложени с устава от 1883 г. и възстановява правото на църквата да придобива, владее и управлява имоти. В закона от 1895 г. ясно и точно са посочени църковните субекти (Св. Синод, митро-политите, епархийските съвети, църковните настоятелства, манастирските управи), които като юридически лица имат различни имуществени права – „да получават движими и недвижими имущества, било по дарение, било по завещание“ (чл. 100, ал. 12; чл. 148, ал. 10; чл. 156, ал. 13 и 14) и „да ги употребяват съгласно волята на дарителя или завещателя“ (чл. 115, ал. 20)⁵⁹. Епархийските съвети могат да формират приходи от различни източници: „1) от вули, давани по 12 лв.; 2) от кръщелни свидетелства, давани по 20 ст.; 3) от свидетелства за вули, давани по 20 ст.; 4) от венчални свидетелства, давани и на двамата съпрузи по едно, за всяко свидетелство по 50 ст.; 5) от бракоразводни писма за всяко от 10 до 200 лв.; 6) от ръкописни кръщелни свидетелства на лица, неснабдени с печатни кръщелни свидетелства – по 20 ст.; 7) преписи от кръщелни и венчални свидетелства по 20 ст.; 8) преписи от бракоразводни писма по 2 лв.; 9) потвърждение на всеки подпис по 1 лв.; 10) глобение духовни лица (в размер, определен от епархийския съвет); 11) от такса за преписи от протоколи, решения и пр., според както вземат окръжните съдилища“ (чл. 134). Според чл. 148, ал. 9 църковните настоятелства могат „да отдават на търг под наем църковните недвижими имущества“, но са длъжни да вписват сумите от прихода в особена книга. Църквите имат приходи от: „1) църковни имоти; 2) суми, завещани на църквата; 3) продажба на столове в църква; 4) от два диска (от които единият е за сиромаси); 5) продажба на восъчни свещи (при това според чл. 151 е забранено „частни лица да правят и продават каквито и да било свещи за употребление при обществено и частно богослужение“); 6) кръщелните свидетелства, давани

⁵⁸ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 11.

⁵⁹ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 2–20.

на новокръстените деца; 7) от биене камбани при разни чинодействия; от палене полилеи; от кръщавка в къщи без особна нужда; от венчание в къщи; от кола за пренасяне мъртъвци“. Манастирските началства също имат право да „дават на търг под наем манастирските имоти, когато намерят за нужно и износно“ (чл. 156, ал. 6). Важно е да се изтъкне обстоятелството, че всички църковни приходи се употребяват само за църковни нужди (доколкото уставът от 1883 г. предвижда напр. три четвърти от остатъка от църковните приходи на църквите да се отделя за издръжка на „народните училища“). Остатъците от църковните приходи според устава от 1895 г. се използват за изплащане разходите на епархийските съвети, които имат недоимък, за съставяне фонд за пенсии и помощи на свещеници, за издръжането на духовните училища, за „съставяне на църковен капитал, оставен под лихва на местните земеделчески каси“ (чл. 140, 154)⁶⁰.

И все пак, държавата запазва известен контрол: Министерството на изповеданията има право да утвърждава бюджетите на епархийските съвети и да проверява сметките и финансовите документи на тези съвети (чл. 135, 137)⁶¹.

Що се отнася до издръжката на Екзархията и на духовенството, то отново, както и в предходния устав, „княжеското правителство внася ежегодно в екзархийския ковчег една сума, съразмерна с броя на венчилата в епархиите в Княжеството, като се смята по 40 стотинки на венчило“ (чл. 174); епархийските архиереи и техните помощници – епископи получават от държавното съкровище годишно възнаграждение според бюджета, т.е. сумата на архиерейските заплати отново не е фиксирана (чл. 176); на синодалните членове се заплаща отделна „годишна придажба на възнаграждението“ от екзархийския ковчег (чл. 177); добавъчното възнаграждение на енорийските свещеници, таксите и трепите (т.нар. случайни приходи на свещениците) остават същите както в устава от 1883 г., но с измененията от 1891 г. (чл. 145, 146)⁶². С новия Екзархийски устав се урежда и въпроса за църковните ливници (чл. 151). Повечето постановления на първата наредба от 1881 г. са

⁶⁰ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 16, 19.

⁶¹ Пак там.

⁶² Пак там.

включени в устава: забраната за частни лица да правят и продават каквито и да било свещи за употреба в богослужението; установяването на ливниците в митрополитския град и в седалищата на архиерейските наместничества; задължителното закупуване на восъчни свещи от всички църкви само от тези ливници. Но тук вече липсва разделянето на печалбата от производството и продажбата на свещи между училищните и храмовите настоятелства; тя остава изцяло за вторите⁶³.

12. До 1912 г. Екзархийският устав от 1895 г. е допълван и изменян от Народното събрание няколко пъти – в повечето случаи в резултат от практическото му прилагане и в съгласие със Св. Синод.

На 23 януари 1900 г. X ОНС приема „Закон за допълнение и изменение някои членове от Екзархийския устав“, утвърден с княжески указ № 10 от 31.01.1900 г.⁶⁴ Към чл. 136, регламентиращ годишните разноски на епархийските съвети, се добавя нов разход с ал. 17) „за обикаляне на околията, в която е центърът на епархийското управление, както и другите части на епархията – 400 лева“. Следващото изменение на църковния закон е от 1905 г. На 27 януари по предложение на министър Р. Петров XIII ОНС променя чл. 145, отнасящ се за добавъчното възнаграждение на енорийските свещеници. С предвиденото увеличение от 120 лв. новият текст постановява, че „добавъчното възнаграждение на енорийските свещеници, несвършили духовни училища, в селата е 600 лв. в годината, в околийските центрове и други градове – 720 лв., а в окръжните градове – 840 лв.“. Със същата сума от 120 лв. се увеличава възнаграждението и на свещениците, завършили духовни училища: в селата – 840 лв. годишно, в околийските центрове и други градове – 1080 лв., а в окръжните градове – 1200 лв.⁶⁵

13. Направеният преглед на издръжката на българското православно духовенство през един сравнително продължителен период потвърждава изводите и заключенията по въпроса за отношението на българската държава към уж „господстващото“ православно изповедание и БПЦ [Petkov, P. St. 2012: 422–431]. Що се отнася до висшето духовенство в Княжество/Царство

⁶³ в-к „Държавен вестник“, бр. 23, 30 ян. 1895 г., с. 18.

⁶⁴ в-к „Държавен вестник“, бр. 28, 7 февр. 1900 г., с. 2.

⁶⁵ в-к „Държавен вестник“, бр. 103, 19 май 1905 г., с. 1.

България, то проблемите с материалната му издръжка не са толкова остри, но като цяло тя е недостатъчна за нормално изпълняване на архиерейските задължения. Но незадоволителното и непълно разрешаване на въпроса за издръжката на бялото духовенство, както и липсата на възможности за високо богословско образование, води до слаба или недостатъчна мотивация за правилно и пълноценно изпълняване на неговите професионални задължения. Свещениците са мостовете, чрез които църковният народ (духовенство и миряни) общува помежду си. А те в значителната си част нито имат богословско образование, нито материални средства за нормално съществуване. Затова този вид църковна дейност остава на нивото на битово-обредната обичайна религиозност.

REFERENCES

Kiril patriarh balgarski. 1956. *Екзарх Антим (1816–1888)*. [Ekzarh Antim (1816–1888)]. Sofia. (in Bulgarian)

Kolev, Yordan. 1992. *Развитието на БПЦ и нейното място в българската държава (1878–1953 г.)*. [Razvitiето na BPTS i neynoto myasto v balgarskata darzhava (1878–1953 g.)]. *Военноисторически сборник*, 2-3/1992, 138–156. (in Bulgarian)

Korespondentsiya. 1880. *Кореспонденция по Министерството на външните работи и изповеданията (Зелена книга)*. [Korespondentsiya po Ministerstvoto na vanshnite raboti i izpovedaniyata (Zelena kniga)]. Sofia. (in Bulgarian)

Kyushelieva, Yu (ed). 2006. *Кондика на Силистренската българска община 1870–1881 г. Сборник документи*. [Kondika na Silistrenskata balgarska obshtina 1870–1881 g. Sbornik dokumenti.]. Silistra. (in Bulgarian)

Markova, Zina. 1989. *Българската екзархия 1870–1879*. [Balgarskata ekzarhiya 1870–1879]. Sofia. (in Bulgarian)

Petkov, Petko. St., 2000 b. *Православная церковь и государственная власть в Княжестве Болгарии (1878–1896)*. [Pravoslavniya tserkovy i gosudarstvennaya vlasty v Knyazhestve Bolgarii (1878–1896)]. *Bulgarian historical review*, 3-4/2000, 54–75. (in Russian)

Petkov, Petko. St., 2000. *Климент Браницки и Търновски (Васил*

Друмев) – архиерей и държавник 1878–1901. [Kliment Branitski i Tarnovski (Vasil Drumev) – arhierey i darzhavnik 1878–1901]. Veliko Tarnovo: Izd. “PAN-VT”. (in Bulgarian)

Petkov, Petko. St., 2002. *Документи за Новата история на България XIX – началото на XX век. [Dokumenti za Novata istoriya na Bulgariya XIX – nachaloto na XX vek]. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”. (in Bulgarian)*

Petkov, Petko. St., 2012. *Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878–1912 г. (Институционални отношения). [Balgarskata pravoslavna tsarkva i darzhavnata vlast v Knyazhestvo/Tsarstvo Bulgariya 1878–1912 g. (Institutsionalni otnosheniya)]. Veliko Tarnovo: Izd. “Faber”. (in Bulgarian)*

Tsankov, Stefan. 1922. *Измененията на Екзархийския устав и участието на митрополита Симеона в тях. [Izmeneniyata na Ekzarhiyskiya ustav i uchastieto na mitropolita Simeona v tyah]. В: Сборник в чест на Варненският и Преславският митрополит Симеон. [V: Sbornik v chest na Varnenskiy i Preslavskiy mitropolit Simeon]. Sofia. (in Bulgarian)*

Tsankov, Stefan. 1939. *Българската православна църква от Освобождението до настояще време. [Balgarskata pravoslavna tsarkva ot Osvobozhdenieto do nastoyashte vreme]. Godishnik na Sofiyskiya universitet, Bogoslovski fakultet., T. XVI, Sofia. (in Bulgarian)*

Ustav. 1874. *Устав за управлението на Българската Ексархия. Извлечение от „Читалище“, броеве 8, 9 и 10-й. [Ustav za upravlenieto na Balgarskata Eksarhiya. Izvlechenie ot “Chitalishte”, broeve 8, 9 i 10-y]. Tsarigrad. (in Bulgarian)*

Vargov, Hristo. 1921. *Конституцията на Българската православна църква. История и развой на Екзархийския устав 1871–1921. [Konstitutsiyata na Balgarskata pravoslavna tsarkva. Istoriya i razvoy na Ekzarhiyskiya ustav 1871–1921]. Sofia. (in Bulgarian)*

Varnenski i Preslavski mitropolit Simeon. 2011. *Съчинения. Т. 1. Църква и история. Статии. Спомени. Писма (1869–1900). Съст. Е. Димитров [Sachineniya. T. 1. Tsarkva i istoriya. Statii. Spomeni. Pisma (1869–1900). Sust. E. Dimitrov]. Sofia. (in Bulgarian)*

Correspondence address:

Petko St. Petkov – Professor, PhD

Department of Early-modern and Modern Bulgarian History, Faculty of
History

St. Cyril and St. Methodius university of Veliko Turnovo

2, T. Tarnovski Str. 5003 Veliko Turnovo

Tel.: (+ 359) 887 875235

E-mail: drpstpetkov@gmail.com